

Ösztönzők és racionalitás

*Tim Harford: Az élet rejtett logikája
HVG Könyvek, Budapest, 2008.*

Belegondoltunk már, hogy a tinédzserek körében miért olyan népszerű az orális szex? Vagy abba, hogy miért házasodnak egyre későbbi életkorban az emberek? Vagy hogy miért növekszik a válások száma? Esetleg abba, hogy az emberek miért tömörülnek városokban, amikor vidéken sokkal olcsóbb az élet? Vagy hogy a topmenedzserek miért kapnak csillagászati fizetéseket? Tim Harford, a Financial Times újságírójának a könyve pont ilyen és ezekhez hasonló kérdésekre keresi a választ.

Életünkben számtalan olyan jelenséggel szembesülünk, amelyre elsőre nem egyszerű logikus magyarázatot találni, mivel látszólag szembemegy a józan ésszel. Pedig ha jobban a felszín mögé nézünk, és megpróbáljuk az emberek viselkedését mozgó tényezőket megvizsgálni, akkor rájöhethetünk arra, hogy valójában ezek a jelenségek gyakran igen racionális tevékenységek eredményei. A szerző azt igyekszik a könyvben bemutatni, hogy mindig érdemes a dolgok mögé nézni, hiszen bizonyos társadalmi fejleményeket csak így érthetünk meg, és – bár ez kevésbé hangsúlyos a kötetben – szakpolitikusként is csak így hozhatunk megalapozott döntést egy-egy nemkívánatos jelenség kezelése kapcsán.

A tinédzserek körében azért egyre népszerűbb az orális szex, mert az AIDS és a nem kívánt terhesség miatt megnőtt a „hagyományos” szex ára. A tinédzserek, racionálisak lévén, erre úgy reagálnak, hogy csökkentik keresletüket iránta, és növelik keresletüket a biztonságosabb

„helyettesítő termék”, az orális szex iránt. A válások száma azért növekszik, mert a nők számára, munkaerő-piaci részvételüknek az elmúlt fél évszázadban bekövetkezett drasztikus növekedése miatt, egyre kevésbé költséges kilépni egy rossz házasságból. Mivel ma már a fejlett világban élő nők túlnyomó többségének van szakmája és munkatapasztalata, és nemcsak a háztartáshoz értenek, ezért egyre kevésbé kell attól tartaniuk, hogy férjük támogatása nélkül nem tudnának megélni. A topmenedzserek magas fizetése nem elsősorban azt a célt szolgálja, hogy magát a vezetőt ösztönözze, hanem sokkal inkább azt, hogy a beosztottjait motiválja. A főnök állása a magas fizetés miatt rendkívül vonzó, és az a remény, hogy egyszer maguk is a helyébe léphetnek, megnöveli a beosztottak erőfeszítését, szorgalmát. A példák sora a könyvben bemutatott kutatások alapján hosszasan folytatható lenne, de talán e néhány eset alapján is érthetővé válik, hogy miről is van szó.

A könyv központi mondanivalója közgazdászok számára viszonylag evidenciaként hat: az emberek az ösztönzőkre reagálnak, és általában racionálisan. Ha valahol elsőre irracionálisnak tűnő viselkedést látunk társadalmunkban, könnyen lehet, hogy tévedünk. Pusztán azért tekinthetünk egy cselekedetet irracionálisnak, mert nem látjuk át, nem értjük az azt végzők ösztönzőit. Harford szerint az egyéni cselekedetek sokkal racionálisabbak, mint amilyeneknek elsőre tűnnek, legyen szó akár az orális szexről, akár a dohányzásról, akár a rasszizmusról. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy az egyéni szinten racionális cselekvések a társada-

lom egésze szintjén káros mellékhatásokat szülnek, ilyenre talán a legjobb példa a magukat megszervezni és finanszírozni képes lobbik által kierőszakolt protekcionizmus, vagy akár a fent említett rasszizmus. Harford szerint az ember racionális lényként való kezelése nem jelenti azt, hogy feltétlenül el kellene fogadnunk a közgazdaságtudomány hideg, számító, önző, hasznosságot maximalizáló emberképét, a sokak által bírált *homo oeconomicust*. A racionalitás feltételezése nem zárja ki az érzelmeknek a szerepét, illetve a társadalmi normáknak való megfelelni vágyás jelentette hajtóerőt. Míg egy-egy egyén szintjén ezek a tényezők kétségtelenül jelen vannak, sőt akár felül is írhatják a racionális magatartást, a sok-sok ember viselkedését leíró statisztikák alapján azonban egyértelműen kimutatható, hogy az emberek általában racionálisan reagálnak az őket érő ösztönzőkre. Harford a könyvben éppen ezt igyekszik kimutatni.

A könyv felépítése jól áttekinthető, a szerző az egyének szintjéről indul, majd fokozatosan halad egyre nagyobb egységek felé. A különböző egyéni cselekvések és azok mozgatóinak bemutatása után ezek hatásait vizsgálja a kisebb-nagyobb közösségek, illetve városok, majd országok, végül az utolsó fejezetben az egész emberiség fejlődése kapcsán. Ez utóbbi esetén például arra a kérdésre mutat be egy racionális egyéni cselekvésekre visszavezethető magyarázatot, hogy miért váltak egyes országok gazdaggá, míg mások szegények maradtak. A magyarázat szerint mindezt jelentős mértékben meghatározták a gyarmatosítók preferenciái, egész pontosan az, hogy milyen területeken milyen minőségű intézményeket hoztak létre. A telepesgyarmatok (Kanada, Egyesült Államok, Ausztrália stb.) alapvetően a mérsékelt égövi (az európaihoz hasonló) klíma

miatt jöttek létre, és a telepesek az anyaországihoz hasonló, a tulajdonjogok biztonságát védő intézményeket hoztak létre. Ezzel szemben a trópusi gyarmatokra az ottani betegségek (malária, sárgaláz) és a magas halandóság miatt nem szívesen költöztek európaiak, így a gyarmatosítók inkább arra törekedtek, hogy minél gyorsabban kizsákmányolják ezen térségek erőforrásait. E helyeken így nem jöttek létre a tulajdonjogok biztonságát szavatoló intézmények. Márpedig, ilyen intézmények nélkül nem éri meg egy társadalomban (humán vagy fizikai) tőkébe befektetni, és így a fejlődés üteme is jóval lassabb lesz.

Harford, újságíró lévén, természetesen nem a saját kutatási eredményeit ismerteti a kötetben, hanem a közgazdaságtudomány különböző területeiről mérítve mutatja be a tudományág által az elmúlt bő két évtizedben elért eredményeket. A könyvben számtalan különböző kutatást és modellt ismertet és ír le, viszonylag közérthető nyelven. A kötet legnagyobb erénye, hogy a nem szakmabeliek számára is érthetővé teszi a közgazdász kutatók által a közelmúltban elért fontos eredményeket. Az olvasó helyesen érzékelheti a könyvből, hogy *az elmúlt időkben végbement egyfajta forradalom a társadalomkutatásban*. A társadalomtudományok „ökonimizálódtak” (és „ökonometrizálódtak”). A közgazdászok ugyanis ma már számtalan olyan jelenséget vizsgálnak, elsősorban az emberi viselkedés, annak meghatározói és következményei kapcsán, amelyek korábban szinte kizárólag pszichológusok, szociológusok, antropológusok, történészek és politikatudósok kutatási terepe volt. Az emberi cselekvések mozgatórugóinak gazdasági szemléletű vizsgálata egyébként nem új jelenség, a könyvben is többször idézett, Nobel-díjas Gary Becker már az ötvenes évek végén olyan

kérdéseket vizsgált közgazdasági módszerek segítségével, amelyek hagyományosan a szociológia tárgykörébe tartoztak. Legismertebb munkái a bűnelkövetők motivációit elemezték, érvelése szerint a bűnözők összevetik a bűnelkövetés várható hasznait és költségeit (lebukás veszélye, várható büntetés súlyossága stb.), és ha az előbbi magasabb, akkor az adott bűn elkövetése racionálisnak tekinthető.

A közgazdaságtan modellezési módszertana viszonylag erős eszköznek bizonyult a szűken értelmezett gazdasági témákon túli társadalmi kérdések vizsgálatában. Napjainkban immár egyre több közgazdász vesz szemügyre olyan kérdéseket, amelyek korábban nem tartoztak a diszciplínái hagyományos területei közé, és egyre több nem közgazdász végzettségű kutató kezd modellépítésbe és a modellek empirikus tesztelésbe. Az elmúlt két évtizedben különösen nagy lendületet kapott ez az irányzat, amelynek talán legmarkánsabb kutatója *Steven D. Levitt*, aki a *Freakonomics* (Lökonómia) című bestsellere alapján itthon is közzismert.

Az egyszerűsége és közérthetősége törekvésnek azonban ára van. A Harford által idézett munkák jelentős hányada körül nem alakult ki konszenzus a szakirodalmon belül, és soknak az eredményét módszertani problémák hiteltelenné tették el. Természetesen egy ilyen könyv nem az a hely, ahol a módszertani, ökonometriai és matematikai kérdéseket boncolgatni kellene, de legalább megemlíthette volna a szerző, hogy az általa idézett kutatások nagy hányadát nem övezi konszenzus. Érdekes, hogy a szakirodalmi vitákat leginkább az utolsó fejezetben, a *hosszú távú gazdasági fejlődést meghatározó tényezők* kapcsán mutatja be, mégis, talán pont ez az a terület, ahol a tudományos vita leginkább eldőlni látszik. A két vetélkedő irányzat, a főként

Jeffrey Sachs nevéhez köthető földrajzi megközelítés, valamint az intézmények fundamentális szerepét hangsúlyozó iskola (*Douglass North, Daron Acemoglu, James Robinson, Simon Johnson, Dani Rodrik, William Easterly* stb.) közötti polémia egyértelműen az utóbbi javára látszik eldőlni. A módszertani vitákra való utalások kerülése azt a látszatot kelteti az olvasóban, mintha a közgazdaságtannak mindenki által elfogadott módszerei lennének a gazdasági és társadalmi kérdések empirikus vizsgálatára, illetve, hogy a társadalomtudományok ökonomizálódása mindenki által üdvözölt jelenség lenne. Függetlenül attól, hogy hogyan ítéljük meg a modellezést, mint a mainstream közgazdaságtan módszertánát, mindig hangsúlyozni kell, hogy a megközelítésnek megvannak a maga korlátai. Egy formális matematikai modell, noha kétségtelenül zárt logikai egységbe helyez egy elgondolást, jelentősen csökkentve a logikai hibák és téves következtetések lehetőségét, mégis nagymértékben leegyszerűsíti a valóságot (persze ez igaz a verbális modellek esetében is, legfeljebb ezt kevésbé hangsúlyozzák a matematikai modellek kritikussai). Egy empirikus ökonometriai modell képes izolálni egy-egy változó hatását valamilyen kimenetelre, ám a társadalmak komplex összefüggései és az ok-okozati kapcsolatok gyakran kétirányú volta miatt gyakorlatilag lehetetlen módszertani szempontból hibátlan regressziós modellt építeni. Ezeknek a dilemmáknak a figyelmen kívül hagyása téves érzetet kelt a laikus olvasóban, és azt sugallja, hogy a közgazdaságtudomány mindenható a társadalmi kérdések megválaszolásában.

E fenti megjegyzés azonban csak kismértékben csökkenti a könyv mint ismeretterjesztő munka érdemeit. A stílusa olvasmányos és sokszor humoros is, és a magyar fordításban sincsenek zavaró

tévedések. A könyvet olvasva minden-
esetre egy dolog többször is felmerült
bennem: vajon miért nincsenek Magyar-
országon olyan gazdasági újságírók, mint
Tim Harford, akik nemhogy ilyen mély-
ségben ismernék a közgazdaságtudo-

mány eredményeit, hanem akik egyálta-
lán olvasnának szakcikkeket? Gyanítom,
ha lennének, a hazai gazdasági újságírás
színvonala sokkal magasabb lenne...

SZENT-IVÁNYI BALÁZS

Irán modernkori fejlődése

John Farndon: Merre tart Irán? Félelmek és tények
HVG Könyvek, Budapest, 2006.

Az iráni politikai változások az elmúlt években folyamatosan a nemzetközi közösség figyelmének középpontjában álltak. 2009 februárjának elején ünnepelték az iráni iszlám forradalom 30. évfordulóját, amelyet a korábbi köztársasági elnök (1989–1997) *Ali Ráfszándzsani*¹, a befolyásos Szakértők Gyűlésének jelenlegi főtítkára (2007–), a világméretű iszlám újjáéledés kezdetének nevezett.²

Irán az iszlám köztársaság megalapítása óta jelentős társadalmi átrendeződésen ment keresztül. A 70 milliós népességű közel-keleti állam lakosságának fele 25 év alatti, vagyis még nem élt az iszlám forradalom évében, illetve az iszlám elvek háttérbe szorításával modernizációt hirdető *Mohámmád Reza Pahlavi* sah (ur. 1941–1979) azt megelőző rendszerében.³ A fiatal generáció, különösen az egyetemi ifjúság az 1990-es években a reformernek számító, az Ali Ráfszándzsanit váltó *Mohámmád Khatámi* elnök (1997–2005) mögé sorakozott fel, aki az Egyesült Államokkal való kapcsolatok normalizálásán és az iszlám köztársaság megújításán fáradozott. A de facto és de jure hatalmat is birtokló legfőbb vezető, *Ali Khamenei* ajatollah (1989–) és a mögötte álló konzervatív tábor azonban folyamatosan fékezi a rendszeren belüli és azon kívüli változást sürgetők törekvéseit.

A 2009 nyarán zajló elnökválasztás során azonban az iszlám köztársaság 30 éve alatt sohasem tapasztalt helyzet állt

elő. A konzervatívok táborához tartozó *Máhmud Áhmádinezsad* fő riválisa, a reformer politikus, *Mír Hoszein Muszávi* szerint a jelenlegi elnök csalással nyerte meg a választást. Muszávi hívei az utcára vonultak, és napokon át tartó összetűzésekre került sor az iszlám köztársaság Khomeini ajatollah által lefektetett elvei felett őrködő fegyveres alakulatok és a tüntetők között. 2009 nyarának legfőbb tanulsága, hogy az iráni politikai eliten belüli szakadás végérvényessé vált. A 2009 januárjában hivatalba lépő *Barack Obama*, az Iránnal folytatott párbeszéd elkötelezett híve, lavírozó diplomáciát folytatott és nyíltan nem foglalt állást egyik jelölt mellett sem.

Miután a belpolitikai vihar elcsendesült, 2009. december 19-én elhunyt az iszlám forradalom egyik prominens személyisége, *Hoszein Ali Montázeri* nagy-ajatollah, aki az elmúlt években az iszlám köztársaság jelenlegi formájának legfőbb kritikusává vált. Montázeri, akit egy ideig Khomeini utódjának tartottak, élesen bírálta az iráni politikai rendszert, amiért azt szerinte nem az iszlám előírásainak megfelelően működtetik; a nők elnyomását, általában az emberi jogok hiányát emlegette és a politikai szabadságjogok nagyobb fokú érvényesítésére szólította fel a rendszer irányítóit. Montázeri halála a Muszávi vezette „zöld mozgalom” utcai megmozdulásainak felújításához vezetett, és újabb összecsapásokba torkollott.

1 Az idegen nevek átírásánál a magyar kiejtést leginkább megközelítő fonetikus formát használtuk, ahogy az az idézett könyvben is szerepel.

2 Iran marks 30th anniversary of Islamic revolution victory. Xinhuanet, 2009. 01. 31.

http://news.xinhuanet.com/english/2009-01/31/content_10741845.htm (Letöltve: 2009.12.27.)

3 A 2007-es iráni népszámlálás hivatalos eredményeit lásd az Iráni Statisztikai Központ honlapján. http://www.sci.org.ir/portal/faces/public/sci_en/sci_en.Glance/sci_en.pop (Letöltve: 2009.12.27.)

A jelenlegi iráni bel- és külpolitikai folyamatok megértésének egyik kulcsa Irán fordulatokban gazdag történelmének ismerete. Irán modernkori fejlődésének áttekintését kínálja a HVG Kiadónál 2006-ban megjelent *Merre tart Irán?* című könyv, amely a bestsellereiről híres John Farndon tollából látott napvilágot. A HVG Kiadó az elmúlt években számos, a nemzetközi kapcsolatok diszciplínájába sorolható, aktuálpolitikai kérdést tárgyaló kötetet jelentetett meg, amelyek közül több a nyugati civilizáción kívüli országok fejlődését vizsgálja. A HVG Kiadó könyvei, így az általunk ismertett *Merre tart Irán?* című könyv is nem a tudományos, hanem az ismeretterjesztő kategóriába tartozik. A kötet nem a szakembereknek vagy a tudományos szférának, hanem a külpolitikában, különösen a Nyugattól „távolí” Közel-Kelet kérdéseiben kevésbé járatos átlagos olvasónak szól, közérthető nyelven. E megállapítást a recenzió nem negatív kritikaként fogalmazza meg, ugyanis a globalizáció korában fontossá válik a külpolitikai természetű kérdések ismerete, különösen döntési helyzetekben. Szükség van tehát ismeretterjesztő írásokra, amelyek az állampolgárok számára is elérhető módon tárlanak világpolitikai folyamatokat.

A kötet szerzője, a brit John Farndon tollából közel 300 kiadvány látott napvilágot, amelyek közül számos mű természettudományos irányultságú, gyermekek számára készült könyv. Farndon tehát nem Közel-Kelet-szakértő, aki a széles összefüggések ismeretében áll neki Iránról, Indiáról vagy Kínáról elemzéseket írni, hanem egy, a folyamatokat megérteni kívánó, pro és kontra érveket

szembeállító író szemszögéből vizsgálja az eseményeket.

A tudományos elemzést váró olvasó számára a kötet éppen az előzőekből kifolyólag számos vitatható megállapítást, értékelést tartalmaz. Rögtön az első fejezet mottójának szánt elhíresült Áhmáidinezsad-idézet – „Ahogy az imám mondta, Izraelt le kell törölni a térképről” (9. o.) – visszatérő említése bírálható. Egyes szakértők szerint ugyanis az eredeti perzsa szövegben nem Izrael állam térképről való letörlése szerepel, hanem Izrael állam említése helyett „a Jeruzsálemet megszálló rezsim” kifejezést használja, amelynek egészen más a jelentése. Kétségtelen azonban, hogy a jelenlegi iráni vezetés Izrael-ellenes külpolitikát folytat, amelynek jó szemléltetője, hogy a vitatott mondat *A világ cionizmus nélkül* című konferencián hangzott el. Azt is látni kell, hogy a média az indokoltnál nagyobb félelmet kelt, hiszterizálja egyes államok (pl. Izrael és az Egyesült Államok) lakosságát.

Itt érdemes arra is utalni, hogy a kötet szövegének a gondozását, a perzsa nevek magyarra történő átírását egy ígéretes fiatal iranista, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója, Sárközy Miklós végezte el, aki Irán/Perzsia egyik legkiválóbb hazai szakértője. A kötet végén szereplő kultúrtörténeti áttekintés, a név- és fogalommagyarázat, valamint a hazai iranisztikai kutatások áttekintése rendkívül hasznos kiegészítője a kötetnek. Miután a modern Irán kutatásával számos hazai kutatóintézet foglalkozik, számos elismert magyar szerző ír tudományos és ismeretterjesztő elemzéseket⁴, megszólal az olvasóban egy hang, hogy egy ilyen

⁴ Külön kiemelendő az ELTE BTK iranisztika programja Jeremiás Éva vezetésével. Iránnal kapcsolatos kutatások folynak – többek között – az Avicenna Közel-Keleti Kutatások Intézetében, a Magyar Külügyi Intézetben, a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetben és a Károli Gáspár Református Egyetemen is.

átpolitizált jellegű kérdésben, különösen Bush elnök Közel-Kelet-politikájának kudarcait érzékelvén, jó-e, ha a magyar olvasóközönség egy angolszász szerző szemüvegén keresztül ismeri meg Iránt. Kételeyeink ellenére Farndon bemutatja az iráni rezsim érvelését az atomprogram békés és legitim jellegét illetően, és szembeállítja azt az Egyesült Államok által megfogalmazott vádakkal. Ebből a szempontból a munka nem vádolható egyoldalúsággal, hiszen Farndon nem ítélik, hanem mindkét oldal argumentációját elének tárja.

Visszatérve könyvünkre, a Merre tart Irán? című munka meglehetősen tényyszerű és adatgazdag, segít eligazodni az iráni belpolitika legfontosabb személyeit, fordulatait illetően. A kötet első fele Irán/Perzsia 1979 előtti történelmét tárja elének az ókori Akhameinida birodalomtól kezdve. A perzsa birodalomban, az iszlám VII. századi eljövetelet megelőzően a zoroasztriánus vallás vagy más néven Zarathusztra-hit volt a meghatározó, amely a világot a jó és a rossz oldal, a fény és a sötétség küzdelmére osztja (18. o.). A zoroasztriánus vallás mai követői kis számban Iránban élnek, illetve Indiában a párszik mintegy 70 000-en vannak. Híres párszi család például az indiai Tata vállalat alapítói. Perzsia a VII. századi arab-izlám hódítást követően iszlamizálódott, azonban megőrizte kultúráját és nyelvét. Az 1501-ben hatalomra lépő Szafavida-dinasztia államvallássá tette a tizenkét imámos siítizmust.

A történelmi áttekintés fontos része a modern kori Perzsia két utolsó dinasztiájának, a Kádzsár- és a Pahlavi-sahok uralkodásának bemutatása, amikor az ország a nagyhatalmak versengésének közép-

pontjába került. A XIX. században Perzsia a brit és orosz birodalmi ambíciók metszéspontjában állt, majd a XX. század közepétől a hidegháborús rivalizálás színtere lett. A középhatalmi ambíciókkal rendelkező Mohámmád Reza Pahlavi sah az Egyesült Államokkal való szoros szövetségben képzelte el az ország modernizációját, amelynek akadályaként a hagyományokat, különösen az iszlám vallást tartotta. Farndon beszámol arról, hogy 1971-ben a sah a perzsa birodalom fennállásának 2500. évfordulójára szervezett ünnepséget Perszopoliszban. A költségek mintegy 300 millió dollárt emésztettek fel abban az évben, amikor az aszály következtében többen éhenhalnak a közép-keleti országban. „A dicső perzsa múlt megidézése tehát nem növelte a sah népszerűségét, csak megerősítette a róla kialakult képet: felfuvalkodott kényurat láttak benne, aki két kézzel szórja az ország pénzét, miközben a kisemberek nélkülöznek” – írja Farndon (75. o.). A gazdasági nehézségek, a hagyományok háttérbe szorítása és a hírhedt iráni titkosszolgálat (SAVAK) brutális fellépése jelentős szerepet játszott abban, hogy az irániak többsége felsorakozott a sah legfőbb ellenfelei, a síita molák⁵ mögött, akik reális alternatívát kínáltak az elnyomó rezsimmel szemben.

1979-ben Khomeini ajatollah Párizsból való hazatérését és az iszlám köztársaság alapjainak lerakását követően kezdetét vette a 444 napon át tartó túsdráma. Farndon is utal (113. o.) arra az amerikai vádra, amely szerint a jelenlegi iráni elnök, Máhmud Áhmádinezsad részt vett az amerikai diplomata túsul ejtésében Teheránban. Az iráni hatóságok az amerikai vádakat kategorikusan visszautasított-

5 A szerző többször használja a síita papság kifejezést, amellyel a síita vallástudósok közötti hierarchikus viszonyra kívánt utalni, azonban ezen terminus használata az iszlám vallással kapcsolatban nem helytálló.

ták. Az iszlám forradalom eredményeképpen hibrid politikai rendszer alakult ki Iránban, amely ötvözi a nyugati politikai vívmányokat (pl. alkotmány, köztársasági államforma stb.) a hagyományokkal (Legfőbb Vezető intézménye). Az iráni politikai rendszer kettősségét az ország hivatalos neve (Iráni Iszlám Köztársaság) is sugallja. Helyesen mutatja be Farndon, hogy míg 1979-ben a sah elűzésében egyetértés volt az iráni társadalom különféle csoportjai között, addig Irán berendezkedését, vagyis a jövőt illetően korántsem volt és ma sincs konszenzus.

Az egyik legérdekesebb rész (11. fejezet) az iráni forradalom exportjával foglalkozik, illetve Irán regionális ambícióit elemzi. Az 1980-as években főként a libanoni síiták körében nőtt Irán befolyása, ami a Hezbollah létrehozásában (1982) és támogatásában is tetten érhető. A 2003-as iraki háborút követően Irán közel-keleti pozíciói jelentősen megerősödtek, ugyanis Szaddám Huszein eltávolításával felbomlott a két ország között meglévő hatalmi egyensúly. Az elmúlt években a mérsékelt (értsd: Amerika-barát külpolitikát folytató) arab államok az ún. *síita félhold* kialakulásának veszélyétől tartottak, amely a Közel-Keleten élő síita muszlimokat fogja össze iráni vezetés alatt.

Napjainkban a legtöbb vitát az iráni nukleáris program váltja ki, amellyel kapcsolatban eltérőek az álláspontok (14. fejezet). Míg Áhmádinezsad érvelése szerint Iránnak jogában áll az atomsorompó szerződés szerint az atomenergia békés célú előállítás, addig a nyugati államok

véleménye szerint Iránnak katonai célokat szolgáló nukleáris programja van. Ez utóbbira azonban egyelőre semmilyen jogi bizonyíték nincsen, pusztán az iráni rezsimnek a nyugati normákkal szembe forduló politikájából vonják le ezt a következtetést. Irán és Izrael, illetve az Egyesült Államok és Irán között az új évezred elején megromlott a viszony a nukleáris program következtében. Irán azt is hangoztatja, hogy 2002 óta az Egyesült Államok agresszívan viselkedik az országgal szemben, hiszen Bush elnök a gonosz tengelyéhez sorolta, nem is beszélve arról, hogy valamennyi Iránnal határos országban amerikai katonák állomásoznak. Washingtoni titkosszolgálati jelentések ugyanakkor arról szólnak, hogy Irán már a nukleáris képesség küszöbén áll, ami miatt az amerikai diplomácia szerint időben kell fellépni a közép-keleti ország fékentartása végett. Farndon mindkét oldal álláspontját összefoglalja, így többek között kitér arra, hogy Irán kettős mércével vádolja az Egyesült Államokat. Míg az amerikai diplomácia számonkéri Iránt nukleáris programja miatt, elmulasztja ugyanezt a politikát képviselni Izrael kapcsán, amely Iránnal ellentétben még az atomsorompó szerződésnek sem részese. Ilyen és ehhez hasonló kérdéseket tárgyal a Merre tart Irán? című könyv, amely betekintést nyújt az egész régiót érintő aktuálpolitikai kérdésekbe, és méltán tarthat igényt az érdeklődésre a hazai olvasók körében.

CSICSMANN LÁSZLÓ

Kalandozások egy Fed-elnök gondolataiban

Alan Greenspan: A zűrzavar kora – Kalandozások az új világban
HVG Könyvek, Budapest, 2009, második, bővített kiadás.

Alan Greenspan vitathatatlanul az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb gazdaság-politikai szereplője. 1987 és 2006 között tizenhét és fél éven át dolgozott a jegybank amerikai megfelelője, a Federal Reserve igazgatótanácsi elnökeként. Nála hosszabban csak *William McChesney Martin*¹ töltötte be ezt a posztot a Fed évszázados történelme során. Elkötelezett republikánus létére nemcsak *Ronald Reagan* és idősebb *George Bush*, hanem a demokrata *Bill Clinton* is bizalmat szavazott neki, utóbbi ráadásul kétszer (1996-ban és 2000-ben) is a Fed élére jelölte. Véletlenül nem szoktak ilyen pozícióba kerülni az emberek, ilyen hosszán ottmaradni pedig főleg nem. Mindenképpen érdemes hát figyelni arra, mit mond (illetve mit ír) Greenspan.

Ahogy *Simor András* írja a magyar kiadás előszavában, „egy különleges ember különleges könyvét” olvashatjuk. A mű alapvetően két részre osztható: az első tizenegy fejezet a szerző személyes történetét meséli el, majd a következő tizenegy Greenspan tematikus fejtegetéseit tartalmazza.

Először megismerjük, hogyan lett egy „nagyvárosi srác”-ból a matematika és a statisztika iránt kimondottan fogékony közgazdász, majd az amerikai gazdaságpolitika kulcsfigurája. A hangsúly természetesen a jegybankelnöki időszakon van (5–11. fejezet), de az előzményekből is érdekes részleteket tudhatunk meg: a magyar és román bevándorlók leszármazottjaként 1926-ban született Greenspan

szenvedélyesen érdeklődött a baseball iránt, majd a zene is kulcsszerepet kapott életében: klarinéton és szaxofonon játszott, érettségi után – mielőtt a közgazdaságtan felé fordult volna – egy évig egy dzsesszzenekarral turnézott. A zene megismertette saját korlátaival is, ebben nagy segítségére volt, hogy kamaszskorában együtt zenélhetett az ifjú *Stanley Getz*-szel, aki később a dzsessz legnagyobbjai közé emelkedett („létezik olyan tehetség, amelynek forrása a génekben keresendő, és nincs az a gyakorlás, amivel a zseninek akár csak a lábnyomába léphetnénk.” – 41. o.) Arra is újabb példát kaphatunk, hogy a szellemi tőkének milyen hihetetlen koncentrációja alakult ki az USA keleti partján, jelentős részben az európai háborúk és borzalmak elől menekülők révén: Greenspan középiskolai padtársa volt *John Kemeny* (Kemény János), de három évfolyammal feljebb ugyanabba a gimnáziumba járt *Henry Kissinger* is. Greenspan a zenei kitérőt követően a New York Egyetemen kötött ki, itt szerzett alap-, majd mesterszintű közgazdasági diplomát. A Columbia Egyetem doktori képzésébe is belekezdett (konzulense az üzleti ciklusok kutatásának nagy alakja, a később szintén a Fed élére kerülő *Arthur Burns* volt), azonban üzleti ügyei miatt félbehagyta azt. A PhD-fokozatot végül 1977-ben szerezte meg a New York Egyetemen. Időközben sikeres tanácsadó céget épített fel, innen került először 1967-ben a politikai életbe. Előbb *Nixon* kampánystábjá-

1 Az 1951 és 1970 közötti elnök nevéhez fűződik a híres mondás, miszerint a Fed feladata, hogy kivigye a bőléstálat, amikor a buli a tetőfokára hág.

ban dolgozott, majd 1974-ben az elnöki Gazdasági Tanácsadók Testülete (Council of Economic Advisors, CEA) élére került, ahol Nixon lemondása után Ford elnököt szolgálta. Ford választási veresége után visszatért az üzleti életbe, ahonnan csak kisebb kirándulásokat tett a politikába egészen addig, amíg 1987-ben Reagan kinevezte *Paul Volcker* utódjául a Fed igazgatótanácsának elnöki posztjára.

A következő tizenkilenc év eseményei képezik az 5–11. fejezet témáját. Elnökök sora (Reagantól az ifjabb Bush-ig) jelenik meg az oldalakon, megelevenednek az elmúlt két évtized legfontosabb gazdasági és politikai eseményei. Greenspan hamar átesett a tűzkeresztségen, az 1987-es „fekete hétfő”-n a New York-i tőzsde 22,5 százalékos zuhanást szenvedett, de a Fed hathatós közreműködésével sikerült egyben tartani a pénzügyi rendszert. A berlini fal leomlásával megváltozott a világpolitikai helyzet, majd az 1990-es évek folyamán sorra következtek a gazdasági krízisek, előbb Mexikóban, majd Délkelet-Ázsiában, illetve Oroszországban. Az Egyesült Államokat sem kerültk el a gazdasági problémák az ezredforduló környékén (pl. dotcom buborék), ezek mind feladatot adtak a Greenspan-vezette Federal Reserve-nek.

Érdekes epizód a Nobel-díjas *Myron Scholes* és *Robert Merton* nevével fémjelzett, Long-Term Capital Management (LTCM) nevű alap kisegítése. A New York-i Federal Reserve Bank elnöke, *Bill McDonough* összehívta a világ legnagyobb bankjainak vezetőit, hogy tudatosítsa bennük: vagy komoly áldozatot vállalva kihúzzák a bajból az LTCM-et, vagy a teljes pénzügyi rendszer összeomlását kockáztatják, ami sokkal nagyobb veszteségeket eredményezne számukra. A bankvezetők érthetően az előbbi mellett döntöttek, így az LTCM időhöz jutott és két év múlva nyugodtabb körülmények

között fejezhette be ténykedését – anélkül, hogy közpénzt áldoztak volna kisegítésére. A történetben az az igazán érdekes, hogy kísértetiesen emlékeztet arra, ahogy *John Pierpont Morgan* elérte a New York-i tröszttulajdonosoknál, hogy pénzt áldozzanak az 1907-es bankpánik által sújtott vállalatok megsegítésére.

Az elmúlt évtizedek említett eseményeit persze máshonnan is ismerhetjük, többek között a Watergate-ügy leleplezésével világhírré szert tevő Washington Post-újságíró, *Bob Woodward* [2001] könyvéből, amelyet érdemes is összevetni Greenspan művével, így több szempontból, több főszereplő szemszögéből láthatjuk ugyanazokat az eseményeket. Ami természetesen újdonság például Woodward könyvéhez képest, hogy megismerkedhetünk Greenspan álláspontjával különböző közgazdasági, gazdaságpolitikai kérdésekben. Olvashatunk Kínáról, a délkelet-ázsiai országokról, Oroszországról, vagy éppen Latin-Amerikáról. Természetesen ennek is külön színezetet ad, hogy Greenspan egy-egy személyes élménnyel, kapcsolattal tudja alátámasztani fejtegetéseit, legyen szó akár *Zhu Rongji* kínai miniszterelnökről, *Andrej Illarionov*-ról, aki *Putyin* elnök gazdasági tanácsadója volt, vagy éppen *Pedro Malan* brazil pénzügyminiszterről. Megismerhetjük Greenspan véleményét a globalizációról, az amerikai fizetési mérleg egyensúlytalanságáról, az oktatás szerepéről, az energiapolitikáról is.

Sok témáról olvashatunk tehát, minden közgazdásznak hasznára válhat, hogy megismerheti Greenspan gondolatait. Arról persze nincs szó, hogy csupa vitathatatlan teóriával találkozunk, megint *Simor András*t idézve „lehet, sőt talán kell is vitatkozni” bizonyos állításokkal. Ott van rögtön a bevezetés fő gondolata, miszerint a gazdaság gyors helyreállása a szeptember 11-i terrortámadások

után azt bizonyítja, hogy átléptünk egy szakaszhatárt, amelyben a globális gazdaság „jóval rugalmasabb, ellenállóbb, nyitottabb, alkalmasabb az önkorrekcióra és gyorsabban változik, mint akár negyed évszázaddal korábban.” (22. o.) A 2001-es terrortámadások valóban viszonylag kevés gazdasági kárt okoztak (ezt *Alan Krueger* [2007] tanulmányából is tudhatjuk), azonban Greenspan optimizmusára fájdalmasan cáfolt rá a 2008 nyarán kitört pénzügyi válság. A válság következtében az egyre szabadabb piacgazdaság helyett újra növekvő közösségi szerepvállalásról szólnak a hírek, legyen szó bankmentő intézkedésekről, az autóipar kisegítéséről, vagy akár az amerikai egészségügyi reformról.

Néhány szót szólni kell a könyv stílusáról is. Nem véletlen, hogy Greenspan sosem retorikai képességeiről volt híres. Érdekes azonban figyelni a néha kicsit nehezen követhető gondolatmenetekre, tanulságos fejtegetéseket és érdekes történeteket olvashatunk. A magyar kiadás olvasását sajnos nyelvtani hibák is nehezítik, illetve néhány szerencsétlen fordítással is találkozhatunk².

Mindezek természetesen messze nem vonnak le annyit a könyv értékéből, hogy ez elbátortalanítson az elolvasásától, nagyon hasznos és érdekes olvasmányt kapunk Alan Greenspan-tól.

NÉMETH ANDRÁS OLIVÉR

IRODALOM

- Krueger, Alan B. [2007]: *What Makes a Terrorist – Economics and the Roots of Terrorism*, Princeton University Press
- Woodward, Bob [2001]: *A gazdaság karmestere – Greenspan és a Fed*, Perfekt.

² Többször is az üzemanyag racionalizálásáról olvasunk, holott valójában az üzemanyag adagolásáról (a fogyasztás korlátozásáról, rationing) van szó (például 523. o.). De hasonlóan furcsa (bár nem helytelen) a névleges és tényleges kamatláb kifejezések használata a megszokott nominális és reálkamat helyett.

Mágusok határok nélkül

*Jeffrey K. Liker: A Toyota módszer. 14 vállalati irányítási alapelv
HVG Könyvek, Budapest, 2008*

Liker Toyota-módszerről szóló könyve alaposan és élvezetesen foglalja össze azt a vállalati filozófiát és azokat a vállalati módszereket, amellyel a Toyota világhírű és szervezeti megoldásait tekintve valóban egyedi vállalattá vált. Sajnos nem szakít azonban azzal a műfaji hagyománnyal, amely aktuális alapelveit és tanácsait minden esetben alkalmazhatónak hiszi, így a rendszer korlátai rejtve maradnak. Mivel a Toyota módszer lényege a közvetített kultúra, a 14 alapelv érvényesítésekor a vállalatvezetők feladata nem kisebb, mint a vállalati kultúra megváltoztatása – ez pedig az értékes ötleteket tartalmazó, szóban forgó könyv mellett további dimenziók feltárását igényli.

„Megduplázzhatjuk vagy akár megháromszorozhatjuk bármely üzleti folyamat sebességét [...] Minden alkalmazotunk minőségellenőrré válhat [...] ismereteinket bármely üzleti folyamatra alkalmazhatjuk a szolgáltatási és az ipari szektorban egyaránt” – ígéri a könyv borítója. Hányszor olvastunk már ilyen vagy a fentiekhez kísértetiesen hasonló sorokat? Hány könyv kézbevételekor kaptuk azt az ígéretet, hogy a könyvben található módszer segítségével vállalatunk versenyelőnyre tehet szert, lefaraghatja költségeit, növelheti részvényesi értékét, jövedelmezőségét vagy éppen hatékonyságát? A menedzsmentmódszerekről szóló, bestsellerré váló, normativitásra építő könyvek általában ugyanazt a receptet kínálják mindenkinek, legyünk a világ bármely pontján vagy tevékenykedjünk bármely iparágban. Mindig vannak felkapott módszerek, amiket úgy hirdetnek a menedzsmenttudományok hírnökei (üzleti iskolák professzorai, menedzsment

guruk és tanácsadók), mint az apostolok az igét.

Ilyen volt az 1990-es évek elején a *Balanced Scorecard* (BSC), amelynek koncepcióját *Robert S. Kaplan*, a Harvard Business School professzora, és *David P. Norton*, a Nolan Norton tanácsadó cég alapítója fejlesztette ki [magyarul lásd: Kaplan–Norton, 1998; Kaplan–Norton, 2005]. A módszer hazánkban az 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején tett szert nagy népszerűsége, amikor is mindenki Balanced Scorecard rendszert akart bevezetni és működtetni. A vállalatvezetők csupán azt felejtették el, hogy megfelelő stratégiai menedzsment- és visszacsatolási rendszer nélkül a Balanced Scorecard mutatói csak félkarú óriásként működhetnek. Nem beszélve arról, hogy a turbulensen változó üzleti környezetben gyakran a stratégia is csupán képlékeny elegy.

Nem sokkal később az *üzleti folyamatok újraszervezésének* (Business Process Reengineering) „láza” söpört végig a világon és mindenki a vállalati/üzleti folyamatok radikális átszervezésében látta a fejlődés lehetőségét [Tenner–DeToro 1998]. *Andrew Wileman* [2009] pedig egy már közhelynek tűnő területen, vagyis a költségek racionalizálásában ígér csodákat. A szerző olyan mélységig is eljut, hogy egy új menedzsmentegóriát definiál, a – jelenleg még ismeretlen – költségmenedzsment. A sort méltán folytathatnánk sok másik szerzővel. Mind olyan módszereket, recepteket, divatirányzatokat kínálnak, amelyek vállalati megvalósítása sikert és eredményességet ígér. Ritkaság azonban, hogy a szerzők részletesen elemzik a módszerek

alkalmazhatóságának feltételeit, a megfelelő környezeti alapfeltételeket és a siker kulturális és emberi kritériumait. Még ritkábban olvashatunk olyan könyveket, amelyek arról számolnak be, hogy az adott módszer csődöt mondott. A bemutatott esetekben a kudarc okaként főként a csodaszernak beállított módszer helytelen alkalmazását jelölik meg.

Mielőtt tehát készpénznek vennénk a hangzatos ígéreteket, a rögtön érezhető jótékony hatásokat, nem árt elgondolkozni azon, hogy cégünk életébe, kultúrájába, az üzletág sajátosságaiba mennyire illeszthető az adott módszer. A Toyota-módszer a népszerű menedzsmentirodalom kiváló darabja, ugyanakkor a szerző nem tudta meghaladni az előbbi koncepcionális problémákat. Liker stílusából, az általa elmesélt esetekből kitűnik, hogy a szerző szenvedélyesen szereti a Toyota módszereit, és teljesen biztos azok sikerében, mindenhatóságában. Tudományos szinten természetesen eldönthetetlen az a kérdés, hogy valóban a Toyota-módszer-e az üdvözítő megoldás. Ennek ellenére a könyv több tucat értékes elvből, tanácsából, hasznos esetéből a tanácsadók és a vállalatvezetők sokat tanulhatnak, hiszen a vezetők kiválasztásától a logisztikai kérdésekig, a beszállítókkal való kapcsolattól a döntéshozatalig kitér a vállalati működés összes fontos elemére. A Toyotát ezek a módszerek tették nagygyá, ezek ígérik sikert, ezeket kell alkalmazni – kíséri végig a gondolatmenet a fejezeteket.

A japán, illetve az ázsiai menedzsment elvei korántsem ismeretlenek hazánkban sem [lásd például: Marosi 2003], a Toyota-módszer ilyen aprólékos, pontos, gyakorlatorientált leírása azonban szinte példa nélküli. Az egyszerű elvek, a gyakorlati példák sokasága, a tennivalók világos megfogalmazása mind azt eredményezik, hogy az olvasó fejében valóban

összeáll az ideális, *lean production* elven működő tanulóvállalat. A közérthető stílus, a sok esetben vicces vállalati és más példák (igen, egy emésztőgödör tisztításának példája is segíthet a megfelelő rendelési elvek kialakításában), a logikus szerkezet, a világosan megfogalmazott 14 alapelv mind-mind a kitűnően megírt könyv erősségei. Ha netán a toyotizmust bevezetni szándékozó vállalatvezetőnek nincs orientalista herendi vázája, s Hidasi Judit művein [Hidasi 1999, Hidasi 2003] keresztül sem ismerte meg a japán kultúrát, a könyv elolvasása után mégis megértheti a *hoshin kanri*, a *hourensou*, a *genchi genbutsu*, a *heijunka* vagy épp a *jidoka* lényegét. Sőt, a látszólag egyértelmű *just in time* vagy a *lean production* is újabb, mélyebb értelmet nyer. A rugalmasságról, a húzórendszerrel, a vizualitásról, a beszállítókról és a vállalati működés számos más eleméről szóló tanácsok mindenképpen megfontolandók. És csodák csodája: mindezek összeállnak egy valódi rendszerre: nem csak egy-egy kiragadott módszer alkalmazása jelenti a siker titkát, hanem az, hogy a teljes vállalat gyökeresen átalakul.

Liker egyik fő mondanivalója, hogy a termelési rendszer fontos kultúráközvetítő. Mi sem jobb példája ennek, mint az, hogy a könyv a Toyota-módszert sok tekintetben a barkácsoláshoz, illetve egy teknős cammogásához hasonlítja. Gyökeresen más szervezeti kultúra az, ahol az üzemvezető is könyéig olajban turkálva keresi az alkatrész hibáját, ahol a filozófiát előnyben részesítik a rövid távú pénzügyi célokkal szemben. Ahol a vezető mérnöknek nyolc órán keresztül az üzem közepén egy előre megrajzolt körben kell állnia, a folyamatokat figyelve, ahol a felsővezető elegáns irodájából az üzembe, a gyártósor mellé költözik. Ahol naponta 12 alkalommal mennek el áruért egyetlen beszállítóhoz – más kultúrá-

ban ezek elképzelhetetlenek, itt azonban természetessé válnak. Emberközeli és szigorú, magas követelményeket támasztó, de humánus, hagyományokat és az adaptált elemeket ötvöző vállalati kultúra és egy hosszabb távú érdekeket szem előtt tartó, a rövid távú profitmotívum abszolút elsőségét vitató kapitalizmus-kép tárul szemünk elé. A Toyota-módszert nem lehet elemenként, szelektíven bevezetni, állítja Liker. Meg kell változtatni a szervezeti kultúrát, be kell ágyazni a toyotizmus elveit a „vállalat DNS-ébe”. De hogy lehet ezt a beágyazottságot megteremteni? Hogyan kell a kultúrát megváltoztatni? „Előbb embereket fejlesztünk, csak azután az autókat” [228. old] – szól az alapelv. A könyvnek nem biztos, hogy feladata erre a kérdésre teljes körűen és igazán mélyen választ adni, azonban a korlátokra, trade-off-okra jobban fel kellett volna hívni a figyelmet. Hiszen a 14 alapelv kőbe vésettnak tűnik. És hiába jelenti ki, hogy „utasítsuk el vagy módosítsuk azokat a technológiákat, amelyek elmentésben állnak kultúránkkal” [64. old], az általa javasolt módszertan mégis megkérdőjelezhetetlennek tűnik, még akkor is, ha paradox módon maga a kétkedés, az állandó javítás, a folyamatos innováció a rendszer immanens része.

A Toyota útja sem volt zökkenőmentes: több generációnyi munka áll a mostani rendszer kiépítése és folyamatos tökéletesítése mögött. Liker nem titkolja: igen nehéz feladatok állnak a vállalatok előtt. Számtalan olyan példát olvashatunk, ahol a Toyota-módszer bevezetése megbukott, az elvek félresiklottak, a vállalatot nem sikerült átalakítani. Az okok elszórtan bár, de megtalálhatók a könyvben, azonban nincsenek kellőképpen rendszerbe foglalva. A kudarcok legfőbb oka a nagyon tanulságos és könnyen követhető ábrák és gondolatmenet alapján is nyilvánvaló: a nem megfelelő vállalati

kultúra. Liker főként a Toyotából, a Toyota elveiből és kultúrájából indul ki, ritkábban a vállalatok problémáiból. A kiválóan és érthetően leírt elvek ellenére a vállalatvezetők és tanácsadók számára nagy feladat lesz megteremteni a Toyota termelési rendszert. Hofstede és más, vállalati kultúrával foglalkozó szerzők olvasása nélkül pedig szinte lehetetlen. Sajnos az utolsó, *a Toyota-rendszer alkalmazása vállalatunknál* című rész igen rövid: a műszaki és szolgáltatást végző cégekkel és a saját lean szervezet felépítésével foglalkozó alfejezet után még több kérdésünk marad, mint amennyire választ kaptunk. S ha esetleg valamilyen probléma felmerül, a végső válasz csak látszólag egyszerű: „a felső vezetés nem hozott létre olyan kultúrát, amely ösztönzi és erősíti a hatékony belső folyamatokat” [310. old.].

Ugyanakkor a válság az eredetileg 2004-ben kiadott könyvnek különös aktualitást adott. Már évekkel ezelőtt sem volt vitás, hogy a XXI. században a Toyota által hangoztatott folyamatos megújulás létkérdéssé vált – ebben a Toyota módszerei kiválóak lehetnek. Sőt, úgy tűnik, a bemutatott elvek nem csupán inkrementális változások esetében alkalmazhatók – gyors váltásokra márpedig a jelenlegi világgazdasági környezetben, különösen az autópárhazban, igencsak szükség van. Ehhez persze meg kell újítani például a többéves (!) beszállítói kiválasztás folyamatát, és a kicsit lenézett információs technológiának is nagyobb szerepet kell szánni. Egy tanulóvállalat, amelynek kiépítéséhez nagy segítséget nyújt a könyv, szintén jól fog alkalmazkodni a megváltozott világgazdasági környezethez: a hangoztatott folyamatos megújulás elvei és módszerei egyre inkább versenyelőnyvé válhatnak. Azonban a Toyota sem tévedhetetlen, hiszen épp e recenzió megírásakor jött az igen kellemetlen hír: a Toyo-

ta Európából 1,8 millió személygépkocsit kénytelen visszahívni a gázpedál meghibásodása miatt [WSJ, 2010]. Bár hasonló esetek korántsem ismeretlenek az autóiparban, a minőséget és megbízhatóságot a vállalati kultúra elemévé emelő vállalat esetében ("a Toyota sikere nagyrészt lenyűgöző minőségének híréből fakad" [25. old.]) ez igen kínos, az autóipart igencsak mélyen érintő válság közepette pedig néhány ilyen hiba is végzetes lehet.

Csak sejtjük, hogy nincs igazi „one best way”, a megfelelő módszerek sokféle lehetnek. A Toyota-módszer alkalmazása sok esetben nagymértékben és valóban hosszú távon javíthatja a vállalati folyamatok hatékonyságát, a könyv hasznos olvasmány lehet minden vezető számára. Mielőtt azonban tanácsadó cégek hada fogna bele, hogy kérésünkre (vagy akár saját ötletüktől vezérelve), az új

módszereket implementálják, tudnunk kell, hogy sok vállalat kezdi el a lean production egyes elemeinek alkalmazását, figyelmen kívül hagyva a vállalati szervezeti és kulturális elemeket, követelményeket. Az áttörő siker sok esetben sajnos elmarad, még akkor is, ha a tanácsadók a feladatot látszólag teljesítve formálisan átalakítottak mindent, bevezették az előírt rendszereket. A lényeg a Toyota-módszer esetében a kultúrában, a gondolkodásmódban van, ezt pedig rendkívül nehéz megváltoztatni. És tegyük hozzá: a valóban hatékony elvek és módszerek alkalmazásának korlátaira, a bevezetés mélyebb, kulturális elemeire az átalakulás terhével, talán még ma is útfüggő módon hajózó kompországokban még inkább oda kell figyelni...

MÉSZÁROS ÁDÁM–SZÍVÓS LÁSZLÓ

IRODALOM

- Hidasi Judit (1999): *Na és, hogy tetszik Japán?* Terebess Kiadó, Budapest
- Hidasi Judit (2003): *Vissza Japánba?* Terebess Kiadó, Budapest
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P. (2005): Balanced scorecard: A kiegyensúlyozott stratégiai mutatószámrendszer: Mérések, amelyek mozgásba hozzák a teljesítményt. *Harvard Business Review*: július-augusztus: 172-180.
- Kaplan, Robert S. – Norton, David P. (1998): *Balanced Scorecard: Kiegyensúlyozott stratégiai mutatószám-rendszer: Eszköz, ami mozgásba hozza a stratégiát.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Liker, Jeffrey K (2008): *A Toyota módszer. 14 vállalatirányítási alapelv.* HVG Kiadó, Budapest
- Marosi Miklós (2003): *Japán, koreai és kínai menedzsment.* Aula Kiadó, Budapest
- Tenner, Arthur R.–DeToro, Irving J. (1998): *BPR, vállalati folyamatok újraformálása.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- Wileman, Andrew (2009): *Költségmenedzsment – A hatékony költséggazdálkodás és csökkentés stratégiái.* HVG Kiadó, Budapest
- WSJ: Toyota Is Unable to Hit the Brakes on Crisis. *The Wall Street Journal Online* http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704343104575033350444811606.html?mod=rss_Today%27s_Most_Popular 2010. február 2.

Értékrend és modernizáció

*Bogdan Góralczyk: Kínai Főnix. Paradoxonok egy felemelkedő birodalomból
Wydawnictwo Sprawy Polityczne, Varsó 2010*

Kína példátlan fejlődése az elmúlt évtizedek talán egyik legérdekesebb felzárkózási modelljét kínálja, amely egyedisége és globális hatásai miatt egyaránt figyelmet érdemel. A gazdasági felemelkedésre Pekingnek sokat kellett várnia. Már a kínai kommunista vezetés meghirdette a „nagy lépés” programját, ezután viszont még hosszú évtizedek teltek el, mire az ország elindulhatott a gyors növekedés hajtotta felzárkózási pályán – ekkor azonban már egészen más ideológiai háttér és eltérő nemzetközi és belpolitikai környezet mellett. A mai Kínában a feudalizmust felváltotta a posztindusztrializmus, a régít a modern, sőt posztmodern, és az ortodox kommunizmus igazodni kényszerült a globalizációs kihívásokhoz. Kína minden korábbinál nagyobb mértékben nyitott a külvilág felé, mindezt úgy tette, hogy megőrizte „önmagát”, nemzeti sajátosságait, mindeközben napjaink meghatározó gazdasági szereplőjévé vált.

Góralczyk professzor könyvében ennek az új Kínának a sajátosságait, jellemzőit elemzi. Szűkíti a problémák körét, s mindenekelőtt a politikai rendszer, a piaci változások jellege, és ezek ökológiai és társadalmi következményei állnak figyelem középpontjában. Nem vállalkozik olyan – szintén aktuális – kérdések elemzésére, mint például az urbanizáció vagy akár az „internetizáció” társadalmi hatásai, s nem érinti a kínai fegyverkezés vagy a kozmikus programok témakörét sem. A szerző mindenekelőtt a stratégiai kérdésekre koncentrál: szuperhatalommá növi-e ki magát Kína? S ha eléri ezt a státuszt, egyesül-e majd Tajvannal? Milyen lesz nemzetközi szerepe, s hol van a helye most, az átmenet időszakában? Mit

hozott a kínaiak és a világ számára a kínai reformprogram? Az 1992 óta eltelt időszakban valóban sikerült kifejleszteni egy, a nyugati fejlődési modellel összehasonlítva alternatív fejlődési paradigmát? És sikeres lehet-e ez az út hosszú távon is? Nagyon sok a kérdés, és a választ természetesen nem mindegyikre lehet azonnal megadni. A szerző a válaszkérés során bevezet minket az ország történelmének, politikai-gazdasági jellemzőinek, társadalmi sajátosságainak és mindennapjainak mélységeibe.

„Aki egy hetet töltött Kínában, könyvet ír róla, aki egy hónapot, cikkekre vállalkozik, és aki már egy évet, az inkább hallgat, annyi ellentmondással találkozik ottléte során” – írja Góralczyk professzor, aki önmaga évtizedek óta foglalkozik az ország gazdasági-politikai fejlődésével. A lengyel származású politológus, sinológus, publicista hosszú évtizedeket töltött Kínában előbb diákként, később professzorként, majd pedig diplomataként. Az ellentmondások mégsem vették el a kedvét attól, hogy könyvírásra vállalkozzon, és átfogó elemzésben írja meg a szakmai tapasztalataiból leszűrhető következtetéseket. A szerző éppen azt a reformkorszakot volt szerencsés figyelemmel követni, amely az átütő változásokat meghozta Kínában. 1976-ban kezdte tanulmányait, éppen akkor, amikor a maoizmus véget ért, s 2008-ig kísérte figyelemmel közelről a folyamatokat, amikor ázsiai nagyköveti posztjáról visszatért hazájába, Lengyelországba. A könyv első részében az ország politikai-ideológiai jellemzőit veszi górcső alá és arra keresi a választ, hogy kommunista vagy kapitalista-e a mai Kína, és lehet-e esetében jogállami-

ságról beszélni? Góralczyk professzor *Mao Ce-tung* gondolatvilágának elemzéséből kiindulva közelíti meg a kínai ideológiai vezérfonal tartalmát, annak mai jelentését. Elméletének fontos tézise, hogy Mao valójában soha nem volt kommunista, eszmeisége sokkal inkább eklektikusként definiálható. *Sztálin* gondolatai láthatóan mély hatást gyakoroltak rá, gondolkodásmódja ennek ellenére alapvetően a kínai klasszikusokban gyökerezik, s arra nagyobb hatással volt a konfucianizmus, mint a marxizmus-leninizmus. Mindez kihatással van a mai ideológiai alapokra. A szerző ebből eredezteti azt, hogy az elmúlt évtizedek reformfolyamataiban a marxizmustól ilyen módon már elhatárolódott, attól alapvetően különböző Mao megmaradhatott az új, modern Kína „atyjának és államalapítójának” szerepében. Mao Ce-tung mai megítélésénél már korántsem a kommunista ideológia a lényeges, úgy tekintenek rá, mint az önálló és szuverén Kína létrehozójára. A történelem megtanította Kínának: egységesnek és nagynak kell maradni. Mao Ce-tung pedig éppen ebben alkotott nagyot, hiszen ő teremtette meg újra a kínai egységet, állította vissza a kínai állam rangját és tekintélyét nemzetközi téren is. Ez a hangsúlyeltolódás viszont már nem a marxista múltra, sokkal inkább a kínai nacionalizmus gyökereire utal vissza.

Kína sajátos kettősségének, a gazdasági váltás és a politikai maradiság dualizmusának vizsgálatával folytatja elemzését a professzor. A kínai gazdaság 1978-tól kezdve gyors növekedési pályára állt, ami már csak az ország méreteinél fogva is globális jelentőséggel bír. Kína gazdasági súlya folyamatosan növekszik, ami különösen nagy hangsúlyt kap a 2008–2009-es gazdasági válság fényében. A kínai növekedés hajtóereje mindenekelőtt a változásban, a gazdasági mechanizmu-

sok folyamatos átalakulásában rejlik, azt a piacgazdaságba való átmenet hajtja. A kérdés az, fenntartható-e a jelenlegi „hibrid” állapot, a politikai és a gazdasági modell kettőssége. Ennek megválaszolásához pedig alapvető fontosságú azt tisztázni: mennyiben tekinthető a mai Kína ténylegesen kommunistának? A szerző *Kornai János* [2007] professzor öttényező modelljét hívja segítségül, s ebben elemzi a kínai felépítményt. Megállapítja, hogy a klasszikus kommunista modell öt eleméből ma három még fennáll: a bürokratikus koordináció, a párt vezető szerepe és a kötelező állami vezérideológia. Kettő – a tervgazdálkodás és a hiánygazdaság – már nem létezik. A kínai modell jellemzőit vizsgálva a szerző hangsúlyozza, hogy Kína ugyan folyamatosan figyelemmel kíséri a rendszerváltó kelet-közép-európai országok fejlődését, követendő példát azonban az ázsiai régióban keres. Peking számára ma Szingapúr, Hongkong és a fejlett dél-kelet-ázsiai országok jelentik a fejlődési mintát, a maguk felvilágosult elitjével, domináns pártjával, szűk jogszabályi kereteivel, piacgazdaságával. Ebbe az irányba indult el a kínai fejlődés, csak hogy nagy különbség, hogy ezek a mintaországok nem rendelkeznek kommunista rendszerörökséggel, ezért aztán fejlődési modelljük kiindulópontja is egészen más.

Kínában élénk vita folyik arról, merre haladjon tovább az ország, mit érdemes megtartani, mit kell elvetni a korábbi rendszerből. Egy axióma biztosnak látszik: a hatalom sérthetetlensége. Minden más vita és alku kérdése, de legalábbis elemzése fontos, a párt és a klientúra azonban láthatóan fenn kívánja tartani magát. A bürokráciához mindamellet a praktikusság és pragmatikus hozzáállás társult, ez biztosítja a hatékonyságot és sikert az ország számára. Mindehhez pedig egy ideológiai váltás is hozzáadódott,

ami a „vissza a kezdetekhez” elv alapján a régi kínai civilizációs mintákat, a konfucianizmust helyezi előtérbe. A hatalom a nacionalizmus húrjait pengeti, amellet, hogy a hivatalos ideológiai vezérfonal, a marxizmus-leninizmus keveredve a maoizmussal és a „tengizmussal”, még fennmaradt.

Három problémát emel ki Góralczyk professzor a jelenlegi kínai rendszerrel kapcsolatban. Egyrészt a magánszektor kizárólag a kommunista párt funkcionáriusainak kezében van, vagyis a szerző által „latinosodásként” titulált korrupció, amitől olyannyira tartottak/tartanak Kínában, ténylegesen komoly mértékben már jelen van. Márpedig ez társadalmi feszültségekhez vezet, hiszen láthatóan kialakult a másodrendű állampolgárság intézménye. A másik probléma, hogy a klientúra, amely ténylegesen az új közeposztályt adja, védi a fennálló status quot, vagyis a demokratikus rendszerektől eltérően nem a fejlődés előmozdítója, sokkal inkább a maradiság forrása. Végül komoly gond az is, hogy bár a tervgazdaság már a múlté, a Kínai Kommunista Párt mégis továbbra is felügyelete alatt tartja a gazdasági fejlődést.

A kínai modell sok hasonlóságot mutat a korporációs rendszerekhez, ahol a nagy gazdasági társaságok az állami intervencionizmus ernyője alatt tevékenykednek, és a kommunista ideológia már csupán dekoráció, külsőség, valódi tartalom nélkül. A szerző megállapítja, még ha jelen pillanatban jól tartja is magát ez a fajta dualizmus, a klasszikus kommunista gazdasági rendszermodell már régen nem létezik, s a rendszer ilyen formájában előbb vagy utóbb meg kell, hogy dőljön. Kína tudatában van az átmenetnek, a rendszerváltozásnak. A könyv egyik alapgondolata, hogy a mai Kína a gazdasági sikerek mellett komoly ideológiai és intézményrendszeri válságban van. Mao

álma ugyan beteljesedett: Kína nagyhatalommá és gazdasági befolyással bíró országgá vált. Csakhogy Maótól eltérően, aki mindezt forradalommal akarta megvalósítani, az őt követő vezetők inkább a modernizációt és pragmatizmust választották. Más az eszköz, a cél azonban ugyanaz. Mao adta meg az országnak a függetlenséget, ezért aztán képe mai napig kint függ a Tienanmen téren, ettől függetlenül azonban a kommunista jelző már elavult.

A könyv a következőkben a gazdasági reformfolyamattal, annak eredményeivel és sajátosságaival foglalkozik. Az elmúlt évtizedek gazdasági sikere, a három évtizedes reformfolyamat eredményeként az állam és a lakosság nemzetijövedelme bővülése Kínát a világ vezető gazdasági hatalmává tette. Úgy tűnik, hogy a gazdasági válság sem tudja megállítani ezt a fejlődést, a kínai gazdaságpolitika most kezd csak igazán nagyméretű infrastrukturális és építőipari fejlesztésekbe, környezetvédelmi és technológiai modernizációba. Hogyan jöhetett létre ez a siker, hogyan épült fel a reformok hatására a mai kínai gazdasági felépítmény és mik a jellemzői?

A szerző a fejlődés folyamatát *Teng Hsziao-ping* (Deng Xiaoping) elhíresült jelmondatától („Gazdagodjatok!”) eredezteti, amellyel az osztályharc helyére a jóléti célokat helyezte. A kínai parasztok éltek először az új lehetőségekkel, számukra a 70-es évek végétől lehetővé vált, hogy hosszú távú bérlettel sajátjukként művelhessék a földet. Mindennek hatására 1984-re Kína gabonaimportórból exportórré válhatott. A piaci mechanizmusok beindítására elsőként a kínai vidéken került sor, ez fémjelezte a kapitalizmus kialakulásának a kezdetét az országban. A lakosságnak akkoriban 80 százalékát adó agrárnépesség mozgósítása óriási tartalékokat dinamizált a gazdaság-

ban, s a növekedésnek komoly hajtóerőt biztosított. A következő lépés a 90-es évek reformhulláma, ahol a vidékről már áttolódik a hangsúly a városra. A fő reformátor, *Csao Ce-jang* (Zhao Ziyang) pártvezér idejében az ipari fejlesztés és urbanizáció került előtérbe. Az 1987 októberében elfogadott dokumentum értelmében az állam ugyan beavatkozik a piacon, de a vállalatok tevékenységét már a piaci erők szabályozzák.

A Tienanmen téri események nem akasztották meg a folyamatot, viszont annak irányát jelentősen módosították. Csao Ce-jang távozni volt kénytelen posztjáról, helyét *Csiang Cö-min* (Jiang Zemin) vette át, aki új színt hozott a folyamatba. A reformok keretében érezhetően nagyobb mértékben nyitott az ország a külpiacon, a külföldi tőke és a globalizáció irányában. A kínai reformfolyamat harmadik nagy hullámának szellemi atyja *Csu Rong-csi* (Zhu Rongji) miniszterelnök, aki a súlypontot végérvényesen áttette a faluról a városra, emellett bevezette a rendszerbe az egyéni felelősség elvét, és nevéhez fűződik az állami ipar mélyreható átalakítása. A reformok hatására vállalatok százai kerültek csőd-eljárás alá, több mint 40 millió ember vesztette el munkáját, a munkanélküliség jelentősen nőtt. Az átalakítás következtében azonban egy versenyképesebb vállalati szektor jöhetett létre. Megreformálták a bankrendszert is, központosítva azt, emellett bankfelügyeleti rendszert alakítottak ki. Magánbankoknak is engedélyezték a piacra lépést, illetve a külföldi tőke előtt is megnyílt az út az állami szektorba. Kína számára ekkor kiemelten fontossá vált az ország felvétele a WTO-ba, igyekeztek tehát minél erőteljesebben bekapcsolódni a globalizációs folyamatokba. Az eredmény: felgyorsult modernizáció, urbanizáció és globalizáció.

A reformokhoz a mintát nem az átalakuló szocialista országok szolgáltatták. A Kínához földrajzilag közel eső „siker országok”, így Hongkong, Szingapúr, Tajvan vált példaképpé, ebből következően a működő reálszocializmus és a „kínai gyökerek” határozták meg az eszmerendszert. A japán *zaibatsu* és a koreai *chaeboli* mintájára kiemelték a versenyképes állami nagyvállalatokat, ezek központi felügyelet és védelem alá kerültek. Az így kialakuló korporációs rendszerben a tőke és a menedzsment egy kézben összpontosult. Gyakorlatilag ezzel a lépéssel be is fejeződött a szocialista rendszer reformja, megkezdődhetett a kapitalista állam építésének folyamata. A könyv fontos megállapítása, hogy amíg a 80-as években még a szocialista rendszert igyekeztek a kínai vezetők megreformálni, addig a 90-es években a folyamat már kikerült a „tervből” és magából Kínából is. Az államot ekkor már technokraták irányítják, az ideológiai kérdések pedig háttérbe szorultak. A kínai fejlődés titka végső soron tehát a piacosodás, a nyitás a világ felé, az ideológiai kérdések helyére lépő pragmatizmus és technokrata vezetés.

A reformfolyamat árnyoldalainak elemzésével folytatja gondolatmenetét Góralczyk professzor. Ilyen a szerző által „latinosodásnak” elkeresztelt folyamat, a mindennapi életet átszövő korrupció. Komoly probléma emellett, hogy a társadalmi polarizáció korábban soha nem látott mértéket öltött. A mai kínai társadalomban a legnagyobbak az életszínvonalbeli különbségek a világon. A császárság mintájára kialakult az ún. *hercegecskék* nemzedéke. Ők a kínai politikai vezetők külföldön tanult gyermekei, akik ma már az üzleti élet csúcspozícióit töltik be. Gondolkodásmódjuk alapjaiban eltér az elődökétől: „Mi vagyunk a kommunisták, s mi definiáljuk azt, mi a kommunizmus.”

Ekképpen hangzik ideológiai mottójuk. A mai Kína „fejlődés-orientált autokráciaként” jellemezhető, amelynek megvan a maga korlátai, társadalmi feszültségei, gócpontjai. Ez a korábban nagyon erősen kontrollált, szabályozott társadalom azonban egyre autonómbbá, pluralisztikussá, rétegződöttebbé válik. Komoly rendszerellentmondás, hogy amíg a társadalom folyamatos átalakulásban van, addig a politikai és intézményi rendszer láthatóan megmerevedett. A jövő-orientáltság helyére beköltözött a pénz mindenek feletti szerepe. Egyfajta hibrid rendszer alakult ki, amelyben egyszerre él egymás mellett a szocializmus és a kapitalizmus, a piac és a terv. A kapitalizmus olyan jellemzője, mint a kiváltságos osztály kezében összpontosuló tőke, már megvalósult, ideológiai szempontból viszont jól látszik az átmenet. Az ortodox kommunizmust Kína már elvetette, de a mai kínai ideológia még mindig egyfajta kínai specifikumokkal bíró szocializmusként definiálható.

A könyv következő fejezete a jogállamiság témakörére koncentrál, érdekes megközelítésbe helyezve a problémát. A nyugati médiában Kínáról az emberi jogok megsértése, a rossz minőségű tömegárúk piacra dobása, a környezet-szennyezés, illetve Tibet elnyomása kapcsán hallani általában. Felmerül a kérdés, hogyan lehet egyáltalán jogállamról beszélni Kína esetében. Márpedig a kínaiak egyre gyakrabban beszélnek róla és egyre nagyobb meggyőződéssel. Ahhoz, hogy ezt az ellentmondást feloldjuk, meg kell érteni a kínai kultúrkört, az ottani szabálykörnyezetet, amelyben gyakorlatilag soha nem létezett a nyugati mintához hasonló jogrendszer. Nem ismerik az ártatlanság vélelmét, sokat alkalmaznak ugyanakkor a kollektív felelősség elvét. Kínában a konfuciánus, paternalista filozófia volt mindig az uralkodó, az egész

rendszer – így a büntetés maga is – hierarchikus volt. Az adott személy társadalomban betöltött rangjának függvénye volt a kirótt büntetés mértéke, ebben a tekintetben mindig voltak egyenlők és egyenlőbbek, kivételezettek és a kivételektől megfosztottak. A konfucianizmus értékrendszere a középpontba a családot, a társadalmat és az államot állítja, az egyén háttérbe szorul. A társadalmi harmónia, a hierarchia az elsődleges, az egyéni szabadságot és jogot nem fogadja el, így az a mindennapokban sem érvényesül.

A jogviták rendezése Kínában mindig kiterjedt közvetítői rendszeren keresztül zajlott, annak bevett módja a jogon kívüli megegyezés volt. A jogszabályok felett a gyakorlatban az emberi tényező dominált. Amikor 1949 októberében a kommunisták hatalomra kerültek, nekik is ebből az örökségből kellett kiindulniuk, másfajta mintával ők maguk sem rendelkeztek. Mao Ce-tung hatalmának kiteljesedésével ráadásul visszatért ugyanaz a paternalista modell, ami korábban a császárságra volt jellemző. Mao kései időszakában már a jogi nihilizmus a jellemző, a deportálásokkal, a kínai gulággal (laogai), amit a mai napig nem szüntettek meg. Következésképpen a kínai sajátosságok áttekintése fényében az állapítható meg, hogy Kínában olyan, mint jogállamiság a mi értelmezésünk szerint nem létezett soha. Csak ha ebből a téziséből indulunk ki, akkor érthetjük meg azt, ami napjainkra kifejlődött ezen a téren.

A reformer vezetők saját maguk is átélték a „kulturális forradalom” káoszát, anarchiáját és tragédiáját. Ennek a következménye, hogy 1978 után tudatosan indultak el abba az irányba, hogy jogilag valamiféle rendet alakítsanak ki az államban. A gyakorlatban szinte teljesen az alaptól kellett mindent kezdeni. A jog-

rend elsődleges feladata a káosz kialakulásának megakadályozása, másrészt az állam gazdasági céljainak szolgálata a növekedés, a kereskedelem fejlődése, a világgal való együttműködés biztosítása révén. 1978-tól kezdve folyamatosan bővül a jogszabályok köre, mindenekelőtt gazdasági téren. Az ebben a szférában bekövetkező váltás kényszeríti ki a jogszabályi változásokat is. Különösen Kína WTO-tagsága az, ami felgyorsította ezt a folyamatot, emellett a globalizáció és az informatikai forradalom az, amely az új jogszabályi környezet meggyökerezését kikényszeríti Kínában is. A jogalkalmazásra egyre gyakrabban jellemző a külföldi jogszabályok átvétele. A szerző megállapítása a jogrendszerrel összefüggésben, hogy a jogszabályi háttér folyamatos felépülése mellett napjainkban már nem annyira a törvényhozás, sokkal inkább a törvények alkalmazása jelent problémát. A jog már létezik – a mindennapi életben azonban továbbra is a régi beidegződések, a megszokott gyakorlat érvényesül. A kínai jogrend ma is személyközpontú, alárendelt, központosított, hierarchikus, a fejlődés kerékkötője ezen a területen is a kommunista párt. A változás azonban szemmel látható, amit nemcsak a rengeteg új jogszabály, de a végzős jogászok száma, és az egyre nagyobb számban alakuló ügyvédi irodák is bizonyítanak.

A szerző a könyv következő, negyedik részében a dilemmákat feszegeti, a kihívásokat, amelyekre Kínának a közeljövőben választ kell találnia. Milyen politikai reformok előtt áll az ország és ezekre mikor kerülhet sor? Milyen feszültségek jellemzik Kínát? Modern gyarmatosítónak titulálja az országot és arra keresi a választ, miért lett azzá? Végül kitér az ökológiai kihívásokra, amelyekkel Kínának szembe kell néznie. A kihívások kapcsán az egyik legjelentősebbnek a politikai rendszert, az abban rejlő paradoxont

tartja a szerző. Csao Ce-jang pártvezér, aki az 1989-es események után kénytelen volt kivonulni a politikából, emlékiratot hagyott maga után örökségként, amely komoly gondolatokat indított útjára. Többek között a következőket írta: „Ha egy állam modernizálódni akar, ahhoz nem elég a gazdaságot piaci alapokra helyeznie, de közelednie kell a parlamentáris demokratikus rendhez is. A pártnak kettős akadályt kell legyőznie: egyrészt beleegyezni más politikai pártok és a szabad sajtó működésébe, a másik lépés a párton belüli demokrácia kialakulása. Mindkettőt csak lassan és következetesen lehet véghezvinni.” [Zhao Wei 1989] A szerző megállapítja, hogy napjainkban – a Kínai Kommunista Párt funkcionáriusain kívül – mindenki meg van arról győződve, hogy az egypárti rendszernek az órái meg vannak számlálva, változásnak kell politikai téren bekövetkeznie. Az viszont megintcsak jól látszik, hogy a KKP nemcsak hogy nem kíván távozni a hatalomból, de a hatalommegosztásba sem egyezik bele. A folyamatokat elemezve a szerző megállapítja, hogy a nyugati demokratikus modellől napjainkban Kína inkább távolodni látszik. A gazdasági sikerek hatására a párt hatalma és legitimációja megerősödött. A cél végső soron nem is annyira a demokrácia és a szabad választások meggyökereztetése lenne, hanem a jogállamiság intézményeinek meghonosítása a gyakorlatban: független közsolgálat, autonóm bíróság, független intézmények. A szabad választások független intézmények nélkül könnyen anarchiához vezethetnek. Következésképpen a kínaiaknak könnyebb lenne eljutni a legalizmushoz mint a demokráciához.

Gazdasági sikerei ellenére Kínával szemben bizalmatlan a Nyugat, az ország megítélése számos tekintetben meglehetősen vegyes. Az ország kikéri ugyan nyugati szakemberek véleményét, mégis a

saját útját járja. Új modellt épít, ami autokratikus, nem demokratikus, amelyből hiányzik az átláthatóság, és ahol az egyéni megfontolások továbbra is az intézmények fölött állnak. Komoly belső feszültségek jellemzik Kínát. Az ország fejlődésének egyik paradoxonja az emberi jogok kérdése és a kisebbségek helyzete. Góralczyk professzor hosszan foglalkozik Tibet és Xinjiang tartományok állapotával. Kína kontinens méretű ország, ahol 55 nemzeti kisebbség él a han nemzetség mellett. Népeségarányuk ugyan mindössze 8 százalék a kínai össznépességhez viszonyítva, létszámukat tekintve azonban mintegy 100 millió főről beszélünk. A kínai nemzetpolitikának fontos része a kisebbségek kérdése. Öt speciális autonóm régiót alakítottak ki a legnagyobb kisebbségeknek (tibetiek, ujgurok, mongolok, zhuang és a muzulmán hui nemzetség). A kisebbségi politika keretében számos kedvezményben részesültek, így például az „egy gyerek politika” alól a kisebbségek mentesültek. Ennél erőteljesebb hatása volt ugyanakkor az asszimilációs politikának és a betelepítéseknek, ami összességében a kínaiak számára hozott népességszám tekintetében előnyöket. Annak ellenére, hogy a reformidőszakban a térségek nemzetgazdasági részarányánál nagyobb mértékben fejlesztettek ezeken a területeken, mégis az elmaradottság látványos. A kínai nemzetiségi politikával kapcsolatban a szerző nem tartja tanácsosnak azt, hogy Peking túlzottan nacionalista húrokat kezdjen el pengetni ezen a téren, hiszen az hamar sovinizmusba csaphat át. Felhívja a figyelmet arra is, hogy Tibet kapcsán nemcsak a fejlődés és elmaradottság, de az egység és elszakadás is nagy kérdések. Az emberiség jövőjének, a tartalékok és a tradíció megtartásának és megőrzésének fontosságáról ír a szerző, hangsúlyozva azt, hogy Tibet csak egy

van, ami megismételhetetlen és egyedülálló. Társadalmi tekintetben felhívja a figyelmet a következő paradoxonra: a kisebbségek ugyan előjogokat élveznek, a fejlődés és reform mégis a kínaiaknak kedvezett. Ők a kiváltságosak, ők húzzák a hasznat a reformfolyamatból. Az ország egésze virágzik, míg a tartományok, a végék elmaradása konzerválódott.

A könyvnek talán egyik legizgalmasabb része a sokszor „modern gyarmatosításnak” hívott folyamattal foglalkozó fejezet, ami a kínaiak afrikai megjelenésére és ottani gazdasági jelenlétére fókuszál. A Kínai Népköztársaság módszeresen közelítette meg a huszadik század kilencvenes éveiben a fekete kontinenst. A diplomáciai kapcsolatok felvételére elsőként Egyiptommal került sor 1956-ban. Igazi fordulatot a kilencvenes évek hoztak, ami az ország WTO-tagságával, egyre növekvő világ gazdasági jelenlétével és a kínai belső reformfolyamattal függött össze. Kína egy csapásra az afrikai kontinens legfőbb nyersanyag- és kőolajimportőrévé vált. Pragmatizmus, szisztematikusság és fokozatosság jellemezte a kínai külpiaci stratégiát a relációban. A diplomáciai kapcsolatok felvétele vegyesbizottságok és konzultációs mechanizmusok életre hívásával kezdődött a kilencvenes években, amit a következőkben a kitörés, vagyis konkrét üzletek megvalósítása követett.

A 2006-ban elfogadott „Fehér Könyv”, amely az afrikai kontinensre vonatkozó kínai politika programját foglalta össze, kimondja, hogy a kínai kormány támogat minden olyan kínai gazdasági tevékenységet, amely az afrikai kontinensen beruházásra vagy kereskedelemfejlesztésre irányul és ennek elősegítésére preferenciális hitelt biztosít. Mindez megadta a lendületet a kapcsolatok fejlesztéséhez. Kétoldalú találkozók követték egymást, s mindegyik konkrét üzleteket hozott a

kínai félnek infrastrukturális beruházások, útépités, kórházfejlesztés és építési projektek formájában – mindezt afrikai nyersanyagért cserébe. Természetesen a fő cél a kőolaj volt, s ebben Afrika szerepe kulcsfontosságú. Angola a harmadik legfontosabb kőolajbeszállítója Kínának Szaúd-Arábia és Irán után. A kínai politika, vagyis a „beruházás kőolajért” elv hatalmas lendületet hozott a kétoldalú kereskedelmi és beruházási kapcsolatoknak. Afrikai részről is preferálták ezt a relációt, hiszen a beruházásokat feltétel nélkül, demokratikus, környezeti, emberi jogi elvárásoktól mentesen biztosította Kína bárkinek. A kínai hozzáállás Afrika kapcsán pragmatikus: kevés leckét ad, annál több tényleges segítséget.

Immanuel Wallerstein centrum-periféria elméletének leképeződése valósul meg a gyakorlatban. A kínaiak – emlékeztetve a korabeli gyarmatosítókra – munkaerő-feleslegüket pumpálják ki az országból, építenek, fejlesztenek. Ennek hátránya, hogy a helyi ipart, a működő kis- és középvállalkozásokat tönkreteszik, függővé téve a perifériát – jelen esetben Afrikát – a kínai tőkéttől és termeléstől. Afrika Kína legnagyobb nyersanyag-ellátójává vált, ami nemcsak a kőolajra igaz, de fontos szállítója a platinának, uránnak, aranynak és ezüstnek, fának és más nyersanyagoknak. Ezek a tranzakciók sokszor illegális bűnözői csoportok bevételeit gyarapítják. A „belépési feltételektől mentes” kínai politika tehát egyrészt megerősíti az uralkodó rezsim hatalmát, tekintet nélkül annak jellegére, másrészt nem tartalmaz semmiféle környezetvédelmi, garanciális feltételrendszert, ami a helyi közösséget védené. A pragmatikus, „pénz beszél” elv amennyire felgyorsítja a folyamatokat, annyira cinikus, tekintet nélküli hozzáállást is takar.

A szerző mindemellett hozzáteszi: azt is el kell ismerni, hogy a kínaiak azzal,

hogy nem állítanak feltételeket emberi jogokról, demokráciáról, átláthatóságról, tulajdonképpen a valóságot fogadják el úgy, ahogy van. A kérdést árnyalja az a tény, hogy Kína az egyik legfőbb támogatója nemzetközi porondon az afrikai országoknak. Emellett azt is el kell ismerni, hogy ez az együttműködés láthatóan hozzájárult a kontinens fejlődéséhez.

A kihívások sorában Góralczyk professzor hosszan foglalkozik a Kína – de méreténél fogva az egész világ – számára is nem mindennapi kihívásokat rejtő ökológiai problémákkal. A népességét és a gazdasági reformokkal exponenciálisan növekvő szennyezés mértékét tekintve az ázsiai országnak komoly szerep jut a globális ökológiai erőfeszítésekben. A szerző rámutat arra, hogy a kínai gondolkodásban meghatározó eszmeiség, a konfucianizmus alapvetően harmóniára szólít fel, harmóniára az ember és a természet viszonyában is. A szerző mindemellett felidézi *Mark Elvin* [2004] professzor munkáját is (*The Retreat of The Elephants*, utalva arra, hogy a mai Peking területén évezredekkel ezelőtt elefántok éltek, amelyekből ma már csak rezervátumokban találni néhányat), aki rámutat arra, hogy a kínai gondolkodásban valójában mindvégig dominált a pragmatizmus, az ember és céljainak elsőbbsége a természet felett, vagyis korántsem valósult meg a tényleges harmónia. Góralczyk professzor számos példát hoz fel arra, miképpen jelentkezett a reformkorszak hatása az életfeltételek, a termelési viszonyokban bekövetkezett változások, az urbanizáció és modernizáció terén, mindennek pedig milyen komoly ökológiai hatásai lettek, ami nemcsak országos, de már globális problémává vált.

Kína gazdaságának egy további paradoxonját is kiemeli a szerző: a gazdaság energiaszükséglete folyamatosan növekszik, mindez éppen egy olyan pillanat-

ban, amikor a világon fogyóban vannak az energiakészletek. A kialakult helyzet nagyobb aktivitásra készítette a kínai kormányzatot is, amely már 1973 óta komolyan foglalkozik mindkét problémával. A környezettudatosság mindamellett még nagyon kezdetleges szinten jár Kínában, komoly előrelépésnek számít ugyanakkor az, hogy 2009-ben Kína is részesévé vált a kiotói protokollnak. Optimizmusra ad okot az is, hogy az Európai Unióval és az Egyesült Államokkal folytatott kapcsolatokban nagyon szoros együttműködés látszik kibontakozni éppen ezen a területen, ami az energiahatékonyság javítása, a megújuló energiaforrások, ökológiailag tesztelt megoldások bevezetését célozza. Ha meglehetősen kétséssel is, de elindultak ezek a folyamatok, ami azt mutatja, hogy Kína nemcsak megértette a problémát és foglalkozik vele, de azt is, hogy nincs egyedül, a globális közösség közös ügyként kezeli azt.

A záró fejezetben a jövő nagy kérdéseire keresi a választ a professzor: harmonikus állam marad-e Kína, egyesül-e Tajvannal, illetve nagyhatalommá válik-e az ország? A harmónia – írja Góralczyk professzor – a konfucianizmus egyik alapfogalma. A harmónia a különbségek olyanfajta összeillesztése, ami végül harmonikus egészhez hoz létre. Az ideális harmónia, annak klasszikus, konfuciánus értelmében az állam és az egyén érdekeinek egyezését jelenti. Nem az egyén szabadsága, önrendelkezése és választásai biztosítják a harmonikus rendet, nem alulról építkező rendről, hanem hierarchikus rendszerről van szó, amit felülről alakítottak ki. Ezért van a harmonikus rend kialakításában a legfelső vezetőnek olyanmilyre meghatározó szerepe, amely saját példájának és akaratának kikényszerítésével teremti meg a harmóniát. Talán ez a fajta megközelítése a harmóniának, az ebben rejlő paradoxon az, amit a leg-

nehezebb a nyugati gondolkodásmód számára megérteni. A kínai vezetés legnagyobb ellensége a *luan*, vagyis rendetlenség, a *neiluan*, a belső zavargás, illetve a *waihuan*, vagyis a külső agresszió. A kínai államvezetés ezen eszmeiség alapján kormányoz, s törekszik az államon belül a harmónia megteremtésére.

Az elmúlt 20 év reformfolyamata a számos siker és eredmény, a hirtelen modernizáció ellenére sok dilemma elé állítja Kínát. Az értékrend nagymértékben megváltozott, a kommunizmusba vetett hit már a múlté, a gyakorlatban kihunyott 1989. június 3–4-ével. Új, az állam belső egyensúlya, a harmónia tekintetében nyugtalanító jelenségek váltották fel. Olyan jelenségek, mint az ún. *bajinzhuyi*, vagyis a pénz kultusza, ami a társadalom minden rétegét, az élet minden napjait átszövi. A hivatalos „hit” ma már nem a kommunizmus, előtérbe került a „harmónia” és a „tudományos fejlődés” propagálása. Hivatalosan ugyan nem mondták még ki a konfucianizmus visszatérését, de a politikai gondolkodásban láthatóan dominál az ebből eredeztethető paternalizmus és autokrácia.

A harmonikus állam megteremtőinek jó néhány problémával kell szembenéznük. Egyrésztől rohamosan növekednek a társadalmi egyenlőtlenségek, komoly gondot okoz az analfabetizmus, az egészségügyi rendszer hiányosságai, a falu fejlettségbeli lemaradása és távolodása a várostól. Ahogy számos szerző is megfogalmazta már: jól láthatóak a kínai reformok „latinamerikanizálódásának” jelei. Kornai professzor szavait idézve *Kínában már nem lehet szocializmusról beszélni*, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségek korábban soha nem látott méreteket öltenek. A kínai kormányzat a kihívások kezelésére kidolgozta az ún. „harmonikus társadalom” programját, amely három fő célt tűz ki: egyrészt 2020-ig teljes társa-

dalmi jólétet akar kiépíteni, másrészt hangoztatja, hogy az államnak gazdagnak, állampolgárainak elégedettnek kell lennie, végül visszatér a hagyományokhoz és bevált mintákhoz, ami a kínai nemzet nagy reneszánszát, újjászületését hozhatja. A programot számtalan intézkedés tölti ki, a kormányzat felismerte a problémákat és cselekvési terv megvalósításába kezdett, ami kiterjed az egészségügyi rendszer fejlesztésére, a kórházak modernizációjára, társadalmi- és szociális reformokra. A harmonikus társadalom építése nem jár együtt a harmonikus állammal. Ahhoz, hogy a teljes harmónia megvalósuljon, írja a szerző, szükség lesz előbb-utóbb harmonikus államra is, ami politikai-intézményi reformot feltételez.

A kínai nemzeti reneszánsz, a nagy újjászületés része a „tajvani kérdés”, ami továbbra is a történelem nyílt sebeként él a kínai gondolkodásban. Tajvan ma már az egyetlen sötét folt a gyengeség, belső széthúzások, megaláztatások és leigázás fémjelezte múltban. Kína nem lenne ön-maga, ha nem akarná ezt az utolsó pontot is a helyére tenni, s a történelmet ebben a kérdésben is revideálni. A hangsúlyok azonban ma már mások – nemcsak Kína, de Tajvan részéről is. A kínai pragmatikusok a tajvani üzletemberekhez találták meg a legkönnyebben az utat, s a gazdasági érvek puhították a két ország közötti – korábban teljesen elhidegült – kapcsolatokat. Tajvan problémája ugyanakkor nemzetközi kérdés is, ami bonyolítja annak feloldását. Az Amerikai Egyesült Államok és Japán, illetve Dél-Kelet Ázsia részéről stratégiai jelentőséggel bír. Kína ugyanis Tajvan nélkül „csupán” a Kínai Népköztársaság, Tajvanal egyesülve azonban már szuperhatalommá válik! Jól leképeződik a különbség az álláspontok szintjén. Az Amerikai Egyesült Államok rendkívül aktív a párbeszéd és a status quo fenntartása kap-

csán, ám annál kevésbé konstruktív a sziget szuverenitásának kérdésében. Az egyesülés azért is nehéz kérdés, hiszen két különböző politikai rendszerről van szó. Tajvan már demokrácia, amit a sziget polgárai láthatóan nem kívánnak veszélyeztetni, még ha a gazdasági érdekek – különösen a válság hatására – a megegyezés opcióját látszanak is felerősíteni.

A könyv zárórészében Góralczyk professzor arra keresi a választ, Kína szuperhatalommá válik-e a közeljövőben. Kína már az ország méreténél, népességénél fogva is hatalmi pozíciót tölt be a nemzetközi életben, először azonban a nagyhatalmi státusz gazdasági és anyagi alapjait kell megerősítenie. A következő cél a „békés egyesülés” Tajvannal, mert Birodalmat csak együttesen képesek alkotni. Emellett általános célokra is figyelnie kell, mint az arányos társadalmi jólét és a kínai nemzet reneszánszának megteremtése. Jól körvonalazhatóak tehát a kínai célok, amelyekhez az akcióprogram is elkészült. A szerző *Napóleontól* vett idézettel zárja gondolatait, aki szerint „ha a kínai sárkány felébred, elnyeli a világot”. A sárkány most felébredt, s hogy mit tesz a világgal – és mit tesz önmagával – az a jövő kérdése. Segít a világon vagy veszélyeket hordoz magában? Ami bizonyos, hogy megszületett a kínai kolosszus, és a legnagyobb paradoxon vele kapcsolatban, hogy ma még nem tudni, mindez jót vagy rosszat jelent.

Az ország története bővelkedik felemelkedésekben és bukásokban. Kína olyan, mint a fönixmadár – utal a szerző a könyvének adott címre. A monda szerint ugyanis a fönix élete végén meggyújtja fészket és porrá ég, de a hamuból egy új fönixmadár születik, ez a korábbi bukásokból tanuló és újra felemelkedő Kína. A könyv nagyon sokféle aspektusból tekinti át a mai Kína sajátosságait, az ország előtt álló kihívásokat, rámutatva a

kínai fejlődésben rejlő paradoxonokra. A mély elemzést könnyed, esszészerű stílusban teszi, ami laza szerkezetével élvezetes olvasmánnyá teszi a művet. Aki Kínáról többet szeretne megtudni, annak mindenképpen figyelmébe ajánlom.

A könyv eredeti címe: Góralczyk, Bogdan (2010): Chinski Feniks – Paradoxy Wschodzacego Mocarstwa.

WISNIEWSKI ANNA

IRODALOM

- Elvin, Mark (2004): *The Retreat of the Elephants. An Environmental History of China*. Yale University Press, new Haven and London
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Zhao Wei (1989) *The Biography of Zhao Ziyang*. Educational and Cultural Press Ltd., Hongkong